

Waldere – en angelsaksisk skat i Det Kongelige Bibliotek

af postdoc Robert W. Rix, Institut for
Engelsk, Germansk og Romansk, Københavns
Universitet

Det Kongelige Biblioteks samling (Ny Kgl. S. MS. 167b) findes to pergamentblade, der er fragmenter af et længere, unikt håndskrift. Bladene består af henholdsvis 32 og 31 verslinjer, skrevet på begge sider, fra et nu tabt oldengelsk langdigt. Bladene har dimensionerne ca. 210 x 144 mm. Det nu fragmenterede digt er konventionelt kendt som *Waldere*, hvilket er navnet på den centrale figur, en legendarisk helt fra det 5. århundrede. Fragmenterne er gengivet og/eller diskuteret i adskillige antologier og kritiske behandlinger som ét af kun få vidnesbyrd om heltedigtning i Englands tidlige middelalder.

På baggrund af bladenes håndskrift har N.R. Ker dateret nedskrivningen til tiden mellem det sene 10. og tidlige 11. århundrede.¹ Det vil sige omtrent samtidigt med manuskriptet til det store oldengelske epos *Beowulf*. Hvor når *Waldere* oprindeligt var komponeret er umuligt at sige. Ofte gættes der på det 8. århundrede. Sandsynligvis bygger det på elementer af mundtlig tradition, som kan have fortsat op til nedskrivningstidspunktet. Vi kan kun gisne om, hvor langt digtet var i sin fulde længde. De fragmenterede linjer består næsten udelukkende af direkte tale. Der må derfor

have været tale om en længere narrativ med betydelige segmenter af berettende tekst foruden de lidt over 60 fragmenterede linjer, der har overlevet. Forskellige oversættere og forskere har i tidernes løb gættet på alt mellem 1.000 og 8.000 linjer. Nutidig konsensus hælder dog mere til det første.

Walderes paralleller

Vi er så heldige, at *Waldere* har paralleller i andre middelalderhåndskrifter. Legenden om Walderes bedrifter var bredt kendt i europæisk sagnstof. Den vigtigste version af legenden findes i et latinsk digt komponeret i elegante heksametre, fra første del af det 10. århundrede: *Waltharius*. Dette 1456-linjer lange digt er traditionelt blevet tilskrevet Ekkehard I af Fyrsteabbediet St. Gallen.² Der er også en række versioner af et tysk epos om Walter fra den første halvdel af det 13. århundrede, en polsk prosaversion fra det 13. eller 14. århundrede, en italiensk parafrase, og endelig er historien fortalt i den islandske *Thidrekssaga*, et sammendrag af germanske sagn forfattet i det 13. århundrede. Der er yderligere referencer til historien i det berømte mellemhøjtydske heltekvad *Nibelungenlied*, nedskrevet i det 13. århundrede.

Det latinske *Waltharius* er den eneste fuldstændige version af legenden, og på trods af at være nærmere knyttet til den klassiske epostradition, som vi finder den hos Vergil (fra hvem der citeres flittigt), end germansk folkedigtning, så er det denne version der overlapper mest konkret med *Waldere*-håndskriftet.³ Derfor giver det mening at give et kort

resumé af Waltharius for at etablere en ramme for at forstå indholdet af de to fragmenter.

Hunerkongen Attila (oldengelsk *Ætla*) beskrives i de første mange strofer som en sejrherre, der underlægger sig flere germanske folk og afkræver dem skatter og fanger. To royale gidsler sendes af deres fædre: den unge Waltharius af Aquitaine og burgunderpigen Hildegunt (hendes oldengelske navn ville være **Hildegyth*, men hun er ikke nævnt ved navn i fragmenterne). Ved Attilas hof får de begge vigtige poster: hun som hofdame og vogter over dronnings skatkammer, han som kriger i Attilas hær. De bliver forelskede og lover sig til hinanden. Hagano (oldengelsk *Hagena*) er en franker, der bliver sendt til Attila i stedet for den frankiske tronarving Guntharius (oldengelsk *Guthere*), der er for ung. Senere da freden med Frankerne ikke kan opretholdes, flygter Hagano tilbage til sit hjemland, hvor Guntharius i mellemtiden er vokset op og regerer som konge. Waltharius' bedrifter som anfører for Attilas hunnerhære er beskrevet i adskillige linjer, der understreger hans taperhed. Attilas kone forsøger at smede ham sammen med en hunnerkvinde for derved at sikre hans loyalitet. Men i nattens mulm og mørke flygter han med sin trolovede Hildegunt. Med sig tager de to kister med Attilas ædelstene og guld.

Da de to elskende skal krydse Rhinen i en lejet båd, vækker deres tilstedeværelse opmærksomhed, og Guntharius sender tolv mænd imod dem for at erobre hunnerskatten, heriblandt Hagano, Waltharius' tidligere foster- og

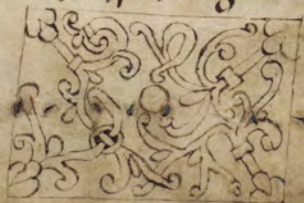
våbenbroder. Det beskrives i detaljer, hvorledes Waltharius dræber de ellevne af Guntharius' mænd, men ikke Hagano, der i første omgang afstår fra at kæmpe. Efter en kort pause i kampene når vi digtets klimaks. Waltharius møder nu både Guntharius og Hagano, sidstnævnte opildnet af sin nevøs død ved Waltharius' hånd. Resultatet er som følger: Waltharius hugger det meste af Guntharius' ene ben af, Hagano mister et øje og seks tænder, mens Waltharius selv må give afkald på det meste af sin ene arm til Haganos sværd.

Deretter holder de kæmpende inde og udveksler, noget urealistisk, humoristiske hån og spot om hinandens skader, mens Hildegunt forbinder deres sår og bringer dem vin. Hagano og Waltharius forlader til sidst kamppladsen i mindelighed. Waltharius og Hildegunt kan derefter rejse videre til Aquitaine. Efter sin fars død regerer Waltharius i sit gamle hjemland i tredivå år.

Indholdet i de oldengelske fragmenter

Det er tydeligvis det samme heroiske sagn, vi har med at gøre i pergamenterne i Det Kongelige Bibliotek. Det er muligt, at den latinske og den oldengelske version er to varianter baseret på et fælles grundlag. Der er dog også visse forskelle, der kan noteres bare ved de få linjer, der er overleveret. Det står f.eks. klart, at Hildeguths rolle er mere fremtrædende, end det er tilfældet med Hildegunt i *Waltharius*. I den latinske version fremstår hun som frygtsom og ligefrem opfordrer sin forlovede til flugt. Hvorimod hendes

honor billu heoyun ac ðu symle fup
fehtan solicefe meel ofep meapee dy
icde mecad on dpu ð ðu to fypientice
fehtan solicefe æt ðam æt fealle
ofæt monnes þig pædenne þeopda
ðe selfne godum dædum ðenden ðin
gode wece ne munn ðu for ði mece
de prayd maðma cyfe gifeðe to eoce
me ðy ðu gudo hepe fealt beoc for
þam dæf ðe he ða braduþe on gan
weardre ænefe fecan forloc
he ðam fupde þam þine fatu bea
ga mængto nu feal beaga leaf hþon
þat fpo ðiffe hilde hlafuld fecan eal
ðne & oððe þen æn fpefan gif he ða

Waldere Fragment I har tilføjet en tegning af akantuskviste på bagsiden, med stilistiske træk som også findes på Jellingstenen. Dateret til sidst i 900-tallet (Det Kongelige Bibliotek).

enetalet i det ene af *Waldere*-fragmenterne er en opfordring til Waldere om at forsætte med at kæmpe og finde troen på sejr i sit formidable sværd Mimming.

At det oldengelske digt skulle bevare mere af en germansk prækristen helte-tradition (hvor vi møder adskillige skjoldmøer) end den klassicistiske latinske version følger dog ikke naturligt. Der er et utvetydigt kristeligt islæt i *Walderes* verslinjer, der indikerer, at hvad der kunne være overleveret fra germansk sagnstof har gennemgået en kraftig genbearbejdning.

Den narrative rækkefølge af de to fragmenter er ikke uomtvisteligt etableret. Men det, der sædvanligvis betegnes som Fragment I, består af 32 linjer af Hildegyths tale (kun den først halvlinje er i tredje person og er del af introduktionen af talen). Vi befinder os sandsynligvis et sted i digtet, hvor den første del af kampen mod Kong Gutheres mænd er afsluttet. Hvis dette er situationen, og kronologien er den samme som i den latinske version, falder denne passus i opholdet, inden Guthere og Hagenalancerer det endelige angreb, og digtets klimaks udfolder sig.

Fragment II er sværere at tolke. De ti første linjer er fortsættelsen af en oration, hvis ophav har været annonceret på det foregående blad. Det kan være Hagenal, Guthere eller (mere usandsynligt) Waldere selv, der afslutter en tale, hvori der refereres til et sværd, der ikke er bedre end det, som personen har i sin skede. Ved linje 14 bliver Waldere introduceret. I den tale, der følger, udfordrer han Guthere til kamp, lovpriser sin egen rustning og udtrykker

tillid til, at Gud vil hjælpe ham til sejr. Walderes tale tilhører en velkendt digt-tradition om mandjævning, der oftest udspiller sig som en ordduel på barske spottevers om egen styrke og modstanderens mange svagheder.

Fragmenterne indeholder flere referencer til historiske personer, men der er ikke kronologisk samstemmighed mellem dem. At hunnerkongen Attila (ca. 406–453) underlagde sig flere germanske folk er historisk korrekt, men han kan ikke have mødt østgoterkongen Teoderik den Store (454–526), der også nævnes. Disse to figurer er dog ofte stillet overfor hinanden i germanske heltekvad. Der kan ikke være tvivl om, at Guthere er den burgundiske konge Gundicharius, der blev slået af hunnerne omkring år 437.

Om Walderes herkomst afsløres der ikke noget, bortset fra at han er søn af Kong Ælfhere, som kun kendes fra legenden. I *Waltharius* tillægges helten tilnavnet ”af Aquitaine”, som er en region i det nuværende sydvestlige Frankrig. Det var et område, som vestgoterne fik tildelt som betaling af romerne i år 418 for deres militære støtte. At Waldere er vestgoter er yderligere understøttet af den kendsgerning, at han kaldes ”Walthar von Spanje” (Walter af Spanien) i *Nibelungenlied* – Spanien var vestgoternes hovedsæde. Der er en vestgotisk konge ved navn Wallia, der regerede i Aquitaine mellem år 415 og 417. Men bortset fra den første del af navnet er der ikke noget, der forbinder ham med Waldere/Waltharius figuren.

Fragment II nævner østgoterkongen Teoderik den Store, som

regerede 471–526. Han nævnes sammen med Widia, der ifølge *Thidreksaga* var en af Teodoriks krigere. I *Waldere* fragmenterne er Widia beskrevet som søn af Weland, den berømte smed, hvis sværd var de bedste der kunne fås. Sværdet Mimming, der nævnes i Fragment I, var smedet af Widia. Her går digtet over til at trække på decideret mytemateriale. Weland, der kendes som Völund fra nordiske kilder, er en skikkelse fra den nordgermanske sagnkreds. På et eller andet tidspunkt er han blevet forbundet med sagn om den gotiske fortid. I Fragment II kaldes Welands søn, Widia, for *Niðbades mæg* (Nithads efterkommer). Kong Nithad var gennem visse forviklinger Widias bedstefar, og i *Thidreksaga* benævnes Nithad (Nidung) som konge af Jylland. *Waldere* repræsenterer et stadie af sagnets udvikling, hvor sammensmeltning af materiale fra Nord- og Sydeuropa har fundet sted.

Weland nævnes i to andre oldengelske digte: *Beowulf* og *Deor*. Myten om hans tvangsarbejde for Kong Nithad, hævnen over denne tugtmester og endelig Welands flugt ved hjælp af snedigt konstruerede vinger er i øvrigt afbilledet på adskillige stenmonumenter i Skandinavien og på de britiske øer, i områder hvor der har været skandinavisk indflydelse.

Manuskriptets opdagelse

Waldere-håndskriftets vej til Det Kongelige Bibliotek er lidt af et mysterium. Den britisk-fødte Københavnerprofessor George Stephens, mest kendt for sine fortolkninger af runeristninger, giver den mest

nøjagtige fremstilling af, hvordan arkene blev opdaget. Til forhistorien hører det faktum, at Stephens i 1852, ikke lang tid efter han var blevet beskikket som lektor i København, gennemgik Det Kongelige Biblioteks samlinger i jagten på oldengelske manuskripter. Men han fandt kun nogle få linjer af et dokument med en prædikenlignende tekst. Senere, i 1860, bliver Stephens kontaktet af Det Kongelige Bibliotek. Han beskriver det således:

On the 12th of January 1860, Prof. E. C. Werlauff, Chief Librarian of the Great National Library, Cheapinghaven [København], was engaged in sorting some bundles of papers, parchment leaves and fragments, mostly taken from books or book-backs, which had not hitherto been arranged. While thus occupied, he lighted upon two vellum leaves of great antiquity and bearing an Old-English text.⁴

Disse blade var fragmenterne af *Waldere*. Stephens skriver, at han fik tilladelse til at undersøge arkene grundigt med brug af forskellige lyskilder i sit eget hus (s. 14). Om tilvejebringelsen af bladene ræsonnerer han om arkivaren Grímur Jónsson Thorkelins virke:

The probability is, that they were brought from England towards the close of the last century by Thorkelin. When that learned gentleman was in London, copying the unique MS. of Beowulf, he pickt [sic] up a good many curious and rare things Some of these Thorkelin bundles have come to the Great National Library, and one of them has doubtless contained the leaves

Trekamp mellem Walther von Kerlingen og Hartunc, 1418 (Universitätsbibliothek Heidelberg).

in question. This is the best guess which can be made here, by men conversant with the subject. (s. 15).

Stephens gisning er ofte præsenteret som manuskriptets officielle historie. Arne Zettersten, som udgav en læsning af håndskriftet i 1979, søgte yderligere oplysninger om Thorkelins mulige rolle i opdagelsen af *Waldere*, men trods grundig afsøgning i breve og arkivmateriale dukkede ingen ny information op.⁵ Mange af Thorkelins optegnelser brændte under Københavns bombardement i 1807, men hvis fragmenterne var i hans eje, synes det underligt, at han aldrig nævnte dem i forbindelse med det store heroiske digt *Beowulf*, hvilket han opdagede på British Museum og fik transskriberet i slutningen af 1790'erne.⁶ Det kan derfor ikke fuldstændigt afskrives, at fragmenterne er kommet til Danmark på anden vis, og tidligere. Det er fristende at forestille sig, at de

to pergamenter var blevet brugt som bogindbinding (hvilket var skæbnen for mange tidlige pergament-håndskrifter), transporteret til Danmark med en anden bog, og senere opdaget ved et tilfælde. Men der er ingen mærker eller huller i bladene, der kan sandsynliggøre denne teori. I øvrigt fremstår skriften med en tydelighed, der ikke bærer præg af at have gennemgået en sådan behandling.

Selvom E.C. Werlauff først havde udlånt arkene til den norske professor Sophus Bugge, der udgav et skrift om fragmenterne i 1869, så var Stephens den første til at offentliggøre en transskription af *Waldere* – udfærdiget i stor hast senere samme år som opdagelsen havde fundet sted. Det, Stephens beskrev som “photographic facsimiles” af håndskriftet, var i realiteten kunstneriske reproduktioner, hvor bogstaverne var nøje aftegnet og derefter indkopieret ovenpå billeder af pergament. Teknikken har ikke været hensigtsmæssig, idet skriften praktisk talt er udvisket i den udgave, som jeg har konsulteret. Som det næsten blev Stephens varemærke, er der en række unøjagtigheder og filologiske misforståelser i den tekst, han gengiver, hvilket senere redaktører har forsøgt at udbedre.

Sprog, forfatter og publikum

Waldere-fragmenternes minuskelskrift bærer præg af at være udført af en kopist, der manglede træning i bogskrift.⁷ Manuskriptsiderne er sandsynligvis en afskrift, som det var meningen skulle bruges til mere grundig nedskrivning andetsteds.

Sproget indeholder en

usædvanlig mængde afvigelser fra den vestsaksiske dialekt, der var det gængse poetiske ”fællessprog” i manuskripter fra det sene 10. og tidlige 11. århundrede. På baggrund af nogle dialektale forekomster har det dog været foreslået, at det er en skribent fra Northumbria, der har forsøgt sig på vestsaksisk.⁸ Men materialet er ikke omfangsrigt nok til at komme med skrāsikre konklusioner. Under alle omstændigheder må forekomsten af ikke-vestsaksisk dialekttræk betegnes som almindelige i oldengelske heltekvad.⁹ Der kan endda have været tale om eksistensen af et poetisk sprogbrug, hvor der bevidst blev stræbt efter arkaismer og ordformer, der ikke længere var i brug i vestsaksisk.

Der er et runetegn i linje 31 af Fragment I. Dette er runen *ēdel* fra det angelsaksiske runealfabet. Den har betydningen ”hjem”, eller ”besiddelse”, og refererer i sammenhængen til Gutheres hjemland. Det er flere eksempler på, at runer, hvis tegn tilskrives en navneværdi, har været brugt som forkortelser i angelsaksiske manuskripter. I *Beowulf* manuskriptet (British Library MS Cotton Vitellius A.xv), på fol. 140v, l. 521, finder vi f.eks. *ēdel* runen igen – også her som forkortelse for ”hjemland”. De to runer med navneværdierne *man* (mand, menneske) og *dæg* (dag) kan også findes som forkortelser i oldengelske håndskrifter.

Der er en interessant tegning af akantus kviste på bagsiden af Fragment I. Det er en lille figur som T.D. Kendrick, ekspert i angelsaksisk- og vikingeorntik, betegner som udført i skandinavisk stil. Der er visse ligheder med vikingetidens *ringerike* stilorien-

tering, hvilket kendes fra Winchester værksteder i både metalarbejder og manuskriptillustrationer. Tegningen på Fragment I er dog udført af en kopist, der ikke helt mestrede stilbegreberne. Kendrick gætter på en angelsaksisk kunstner i Danelagen, der forsøgte at imitere Winchester-stilen til ære for et skandinavisk publikum.¹⁰ Han sætter tidspunktet for tegningen til sidst i det tiende århundrede, idet udformningen af akantusgrenene deler stilistiske træk med Jellingstenen og ikke bærer præg af den senere udvikling i det ellefte århundredes orntik. Dette passer med dateringen af bogskriften på fragmenterne. Men – bør det indskydes – kan vi ikke være sikre på at kunstneren og skriveren var den samme.

Man kan spørge, om de mange afvigelser fra gængse stavemåder i håndskriftet skyldes et manglende kendskab til sproget? Var kopisten skandinav? Dette er en tillukkende teori, men svært at finde grundlag for. Der er f.eks. ingen åbenlyse nordicismer ved ord, hvor der kunne forventes forvirring. Derimod kunne en kontinental form som *mit* (Fragment I, l. 25) tyde på frankisk indflydelse.¹¹ Sidstnævnte er ikke usandsynligt, når man tager den betydelige trafik af håndskrifter, der fandt sted over kanalen, i betragtning.

Kan *Waldere* sammenlignes med det kendte epos *Beowulf*? Det er en kendt sag, at *Beowulfs* skandinaviske univers indeholder flere henvisninger til angelsaksiske kongelænder, hvilket gør, at digtet kan ses som en fortælling om en forgangen tid før migrationen til England fandt sted. Et tilsvarende

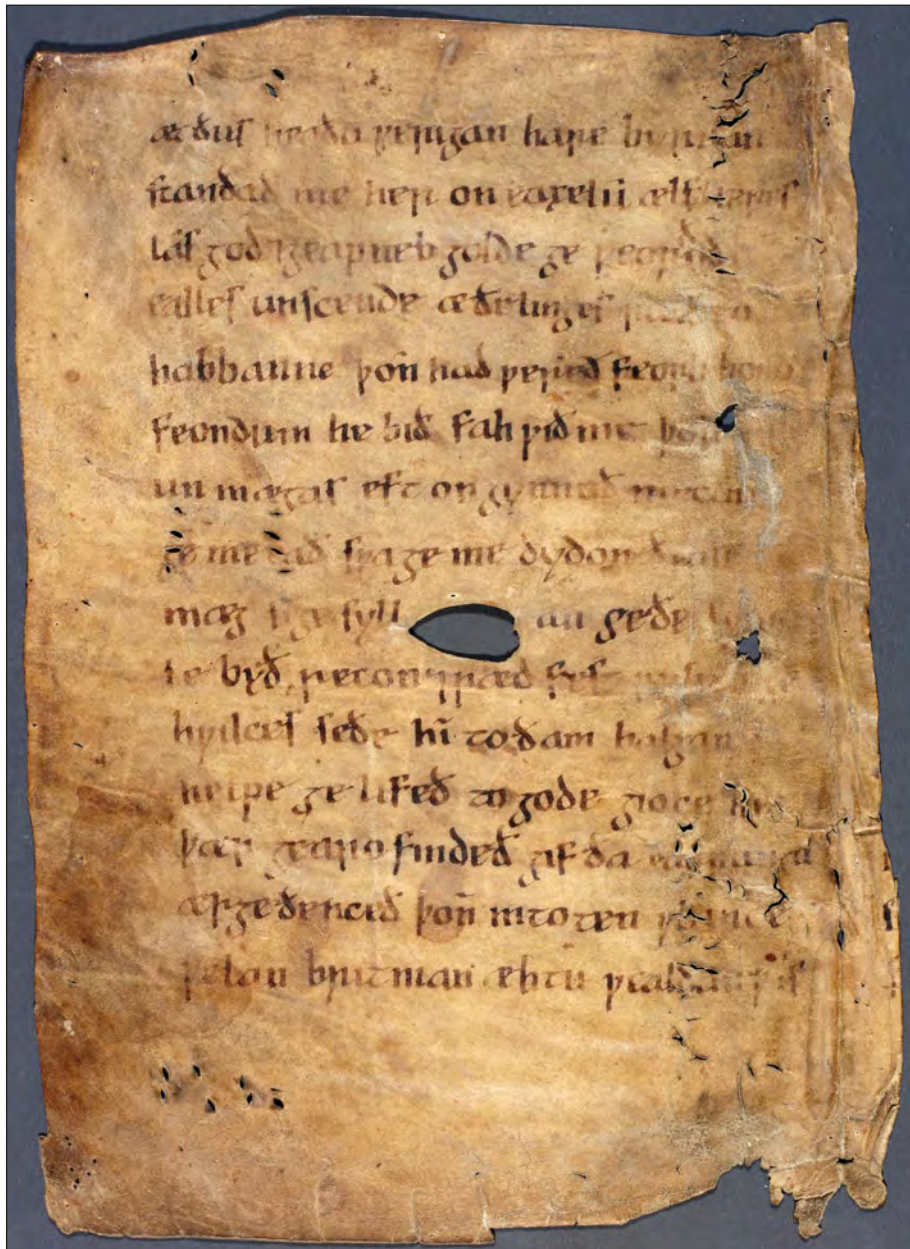
slægtsfælleskab er ikke umiddelbart til at få øje på i forbindelse med gotere og burgunderere. Men her til sidst kan vi dog tillade os nogle spekulationer om den bevågenhed, som digtet kan have vakt for et angelsaksisk publikum.

Det er muligt, at et fjernt slægtskab med goterne og burgunderne kunne forbindes med angelsakserne. I så fald ville denne forbindelse have gået via Skandinavien. Vi har en rejsebeskrivelse fra Kong Alfreds hof (ca. 890erne), i hvilken skribenten utvetydigt beskriver det danske øhav som det hjemland, hvorfra de angelsaksiske forfædre brød op for at bosætte sig i England.¹² I denne tekst benævnes Bornholm som *Burgenda land*, hvilket sandsynligvis betyder "Burgunder-landet". Burgundernes oprindelse i Skandinavien er støttet af en tidligere kontinental helgenbeskrivelse fra det ottende århundrede, *Passio sancti Sigismundi*, i hvilken det fortælles, at burgunderne udvandrede derfra. I Kong Alfreds tekst benævnes Jylland som *Gotland*, hvilket har givet årsag til megen spekulation. Goterne sættes nemlig i forbindelse med en legende om at have udvandret fra Skandinavien i den gotiske historiker Jordanes' *Getica* (551–2). Hvornår og i hvilket omfang Jordanes' manuskript blev kendt i England er usikkert. Jordanes' "out-of-Scandinavia" legende nævnes første gang i forbindelse med den engelske kongeslægts stamtavle hos William af Malmesbury omkring år 1120.

Det publikum, der fandt interesse i *Beowulf*-digtets fortælling om danerne og de gådefulde *geatas*, et skandinavisk folk, hvis navn måske antyder

en forbindelse med de udvandrende gotere, så måske også en forbindelse til de gotiske helte. Den danske historiker Saxo Grammaticus inkluderer ligefrem gotiske legender i præsentationen af det danske sagnstof. I ottende bog af *Gesta Danorum* (tidlig 13. årh.) indlemmes den østgotiske konge Jarmerik som en tidlig dansk helt, hvortil hører en beskrivelse af hans vikingelignende erobringer. Det er sandsynligvis Danmarks latinske navn i middelalderens kirketekster og historieskrivning, *Dacia*, der har været medvirkende til denne forvirring. At den skytiske region Dakien (et område der dækkede et område fra det moderne Slovakiet til Sortehavet, inklusive det meste af nutidens Rumænien) havde samme navn på latin sandsynliggør, at Saxo følte sig berettiget til at "låne" gotisk sagnstof i historien om danernes storhed. Det såkaldte Saxo-kompendie (ca. 1345) forklarer ligefrem, at navnet *Dacia* hentyder til, at "danskerne er goternes slægtninge". Hvorvidt den oldengelske *Waldere* har været forsøgt sammenkædet med et vidt forgrenet angelsaksisk stamtræ, er det umuligt at sige noget om ud fra det sparsomme materiale, som vi har til rådighed.

I de forskellige genfortællinger af *Waldere*/*Walther*/*Waltharius* sagnet ændres hovedaktørernes etnicitet og alliancer, så de aktualiseres i den nye fortællingssituation. Således er *Waltharius* blevet læst som en kritik af det sene karolingerdynasti i begyndelsen af 900-årene.¹³ Det er sandsynligt, at noget af det oldengelske digts narrative vægt har været på problemstillinger med relevans for angelsaksernes samtid. Således ville

Waldere fragmentets ialt fire sider – samt transskription og oversattelse til engelsk kan ses på http://www.kb.dk/da/nb/materialer/haandskrifter/HA/e-mss/waldere_fragmentet.html. Fragmenterne måler ca. 14,5 x 21,5 cm. Der findes en omfattende litteratur om fragmenterne (også på nettet), hvoraf kan nævnes Arne Zettersten *Waldere*, Manchester University Press, 1979.

publikum i det niende, tiende og ellevte århundrede have fundet interesse i eksil-litteratur: fortællinger om konger opfostret ved fremmede hoffere. F.eks. blev Håkon den Gode af Norge (ca. 918–959) opfostret af den engelske Kong Æthelstan (deraf Håkons tilnavn *Ædalsteinsfóstri*). I tiden hvor vikingerne angreb England, og der blev afkrævet danegæld, ville idéen om at betale tribut til Attila have haft en vis resonans. Endelig er delt loyalitet, som Hagena kæmper med, et ofte brugt tema i germansk

heltedigtning. Det var en situation, der blev sat på spidsen i vikingetidens England med magten delt mellem danske og angelsaksiske overherrer.

Selvom fragmenterne i Det Kongelige Bibliotek ikke tillader megen tolkning om det fulde digts ideologi eller sågar litterære tyngde, så er bladene et betydeligt vidnesbyrd om et nu tabt stordigt.

Det er af den grund, at fragmenterne til stadighed granskes, oversættes og diskuteres.

Noter

- 1 N. R. Ker, *Catalogue of Manuscripts Containing Anglo-Saxon* (Oxford: Clarendon Press, 1957), 147
- 2 I tekstens forord, som måske er en senere tilføjelse i nogle af de overleverede manuskriptversioner, var digtet komponeret af en Geraldus for Biskop Erckambald. Disse to kan ikke identificeres. *Waltharius* og andre versioner af denne tradition er samlet i *The Saga of Walthar of Aquitaine*, red. Marion Dexter Learned (Baltimore: Modern Language Association of America, 1892). For en nyere udgave af digtet, jf. *Waltharius and Ruodlieb*, overst. Dennis M. Kratz (New York: Garland, 1984).
- 3 Digtet er udgivet i dansk oversættelse af Hans Ørbæk: *Waltharius – Et latinsk beltedigt fra middelalderen* (København: Museum Tusulanum, 2008).
- 4 *Two Leaves of King Waldere's Lay*, red. og overs. George Stephens (Cheapinghaven and London, 1860). Professoren og bibliotekaren der nævnes er Erich Christian Werlauff, der havde en stor interesse i antikvarisk materiale. Denne interesse udmøntede sig i adskillige udgivelser om nordens historie.
- 5 *Waldere, ed. from Royal Library, Copenhagen Ny Kgl. S. MS. 167b*, red. Arne Zettersten (Manchester: Manchester University Press, 1979), 6-7. Jeg har selv undersøgt Werlauffs dagbog for perioden uden resultat.
- 6 Thorkelins optegnelser er arkiveret som Ny Kgl. S. 512 og 513 4°.
- 7 *Waldere*, red. Frederick Norman (London: Methuen, 1933), 7.
- 8 *Waldere*, red. Norman, 7.
- 9 Kevin Kiernan, *Beowulf and the Beowulf Manuscript*, rev. udg. (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996), 37-62.
- 10 Frederick Norman, *Waldere*, 2. udg. (London: Methuen, 1949), 4-5.
- 11 Jonathan Bryant Himes, *Old English Waldere: A New Edition of the Epic Fragments* (afhandling ved Texas A&M University, 2003), 16.
- 12 *King Alfred's Anglo-Saxon Version of the Compendious History of the World by Orosius*, ed. Robert Thomas Hampson (Longman, Brown, Green, and Longmans, 1859), 21.
- 13 *Frühe deutsche Literatur und lateinische Literatur in Deutschland 800-1150*, red. Walter Haug og Benedikt Konrad Vollmann (Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag, 1991), 163- 259; 1169-1222.